

Р.І. КРАВЧЕНКО, вчитель історії Харківського ліцею № 89

ХАРКІВСЬКИЙ РОБОЧИЙ БУДИНОК – ПЕРША ПЕНІТЕНЦІАРНА УСТАНОВА МІСТА

Стаття присвячена історії створення першої спеціалізованої каральної установи у Харкові – робочого будинку, який виник у процесі реформування каральної системи Російської імперії наприкінці XVIII ст. Проаналізовані законодавство, що регулювало діяльність закладу, структура підпорядкування, система охорони та внутрішнього управління діяльності робочого будинку.

Стаття посвячена історії створення першого спеціалізованого карального учреждения Харків – робочого дома, возникшего в процессе реформирования карательной системы Российской империи в конце XVIII в. Проанализированы законодательство, регулирующее деятельность учреждения, структура подчинения, система охраны и внутреннего управления деятельностью рабочего дома.

The article deals with the history of creation of the first specialized penitentiary establishment in Kharkiv. That was a working house which appeared during the process of reforming the penitentiary system in the Russian Empire in the end of the 18th century. There has been analyzed the law regulating the establishment activity, the subordination structure, the security system and the system of internal management of the working house.

Наприкінці XVIII ст. при здійсненні адміністративно – територіальної реформи в Російській державі була сформована централізована система органів регіонального управління. Серед державних установ важливе місце посіли й заклади системи виконання покарань. Відповідно до територіального устрою держави каральні установи створювалися при органах місцевого управління. Найбільші каральні установи, за звичай, розміщувались у центральних губернських містах. 1781 р. у Харкові був створений робочий будинок – каральна установа, в основу діяльності якої був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця. Створення цієї каральної установи стало першим кроком у процесі формування губернської пенітенціарної системи. Дослідження присвячене розгляду процесу створення робочого будинку у Харкові та вивченню ключових аспектів діяльності цієї каральної установи.

На сьогоднішній день проблема створення регіональних тюремних закладів є мало розробленою. Окремі аспекти формування тюремної системи російської держави на українських землях досліджено у відомій праці М. Гернета [1]. Аналіз карального законодавства та обставин формування пенітенціарних установ у межах українських губерній здійснений у працях В. Россіхіна та О. Неалова [2, 3]. Згадки про Харківський робочий будинок є в дослідженнях місцевих авторів, присвячених історії Слобожанщини та Харкова [4, 5, 6, 7]. Єдиною працею, цілковито присвяченою історії тюремних установ Харківщини, на сьогодні є дослідження Л. Мачуліна [8]. На жаль, ця робота страждає значною кількістю фактичних помилок та не відображає повною мірою процес створення та діяльність більшості тюремних установ краю.

Законодавчою основою адміністративно-територіального реформування, що відбувалось у Російській державі наприкінці XVIII ст., став закон “Учреждения для управления губерний” 1775 р., який 1781 р. був поширений на українські землі [9]. Серед адміністративно-поліцейських, фінансово-господарських та судових установ особливе місце посіли нові державні

інституції – Прикази громадської опіки [10, с. 10]. Завдання, що ставилися перед Приказами були досить широкі: це і початкова освіта, громадське здоров'я, суспільна благодійність та частково пенітенціарна справа [10, с. 11]. Приказам були підпорядковані робітні, робочі та упокорювальні будинки – установи, в основу діяльності яких був покладений принцип корегуючого обмеження особистої волі злочинця.

Перший робітний будинок виник у Москві відповідно до указу від 12 серпня 1775 р. “Как между тем оказывается в здешнем городе множество молодых лет ленивцев, приобыхших лучше праздно шататься, прося безстыдно милостыни, нежели получая пропитание работою, то таковых, дабы прекратить их средства к развратной праздности, учредить работные дома ... в которых и содержать ленивцев употребляя оных для пиления дикого камня, казенные и партикулярные работы за надлежащую плату” [11]. Робітний будинок влаштувався для осіб чоловічої та жіночої статі, які повинні були утримуватись окремо. На утримання кожного арештанта виділялося 3 коп. на добу. Охорона робітного будинку покладалась на військові з'єднання Московського гарнізону [12].

При реформуванні адміністративно-територіального устрою імперії за Законом “Учреждения для управления губерний” 1775 р. робітні або робочі будинки, як структурний елемент Приказів громадської опіки, були створені в усіх губерніях.

Саме на 1781 р., як дату створення каральної установи у Харкові, вказують Д. І. Багалій та Д. П. Міллер: “В 1781 г. в Харькове начал строится новый острог с рабочим домом. Находился он там где теперь кирха. Здание было деревянное в два этажа, заключало в себе 12 камер. Закончено оно было в 1782 г. и обошлось казне в 2.871 руб. 73 1/2 коп.” [4, с. 208]. Слід додати, що лютеранська кірха знаходилась по сучасній вулиці Гоголя, будинок № 2, до сьогоднішнього дня будинок кірхи не зберігся.

Відомі дослідники чітко вказують на створення каральної установи, в основу діяльності якої був покладений принцип обмеження особистої волі. При цьому фактичним обмежуючим засобом стала дерев'яна огорожа – острог створена навколо будинку. Через це у подальшому за робочим будинком закріплюється назва острог.

Зважимо і на інше, 3 квітня 1781 р. був прийнятий Указ “О суде и наказании за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях” [12]. Закон був прийнятий з метою встановлення певної різниці у покаранні за різні види крадіжок. Визначалися три категорії крадіжок: “воровство грабеж”, “воровство мошенничество” та “воровство кража”. За здійснення крадіжок перших двох категорій винний арештовувався та повинен був бути покараний за рішенням суду. Покарання за вчинення “воровства кражи” залежало від суми вкраденого та кількості крадіжок, вчинених злодієм. Якщо це була четверта крадіжка та (чи) сума вкраденого перевищувала 20 руб., то злочинець карався судом. У випадку, коли сума вкраденого була менша за 20 руб. чи це були перші три виявлені дрібні крадіжки, то злодій направлявся до карально-виправної установи – робочого

будинку. Там він мусив працювати доки не заробить суму коштів, у яку було оцінено вкрадене.

Таким чином, держава намагалася боротися з дрібними злодіями, які здійснювали найбільшу кількість крадіжок. При цьому створювалася система, чітко зорієнтована на недопущення повторення злочину. У відповідності до новоствореної системи покарання виникали установи, до яких відправлялися дрібні злодії, – робочі будинки, в основу функціонування яких був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця.

Головна відмінність між робітним та робочим будинком полягала у причинах поміщення до цих установ. Якщо до робітного будинку відправляли осіб, які не могли через небажання чи невміння власною працею заробити на життя, то до робочого будинку – за певні, законом визначені злочини. Таким чином, робітний будинок у більшій мірі виконував функцію соціального регулювання та підтримки, а робочий будинок був установою карального плану. Але і перший, і другий були багато у чому схожими: злочинець та порушник громадського спокою видалялись із суспільства, де своєю присутністю дестабілізували громадські взаємовідносини. При поміщенні до названих установ особи мали обов'язково працювати чи то на власну користь, чи то на користь потерпілого, чи на користь держави. Саме праця розглядалась як єдино можливий та суспільно корисний шлях виправлення та взагалі можливий спосіб чесного життя.

17 серпня 1782 р. було прийнято рішення про підпорядкування Санкт-Петербурзького робочого будинку місцевому Приказу громадської опіки [13]. У подальшому дія даного указу була поширена на робочі будинки в усіх губерніях.

Розглянемо статус створеної у 1781 р. каральної установи. У більшості документів вона носить назву «острог», але ж «острог» – це лише зовнішнє укріплення. Серед документів ми декілька разів зустрічали назву «робочий будинок» (не «робітний», російською мовою «рабочий», а саме «робочий»).

Додатковим аргументом на підтримку думки про існування у Харкові наприкінці XVIII ст. саме «робочого будинку» є лист, направлений 28 лютого 1795 р. на ім'я губернатора Д. Норова від невідомого. У листі повідомлялось, що у Харківському острозі (звичайна тогочасна назва існуючої каральної установи) утримується 46 колодників "... которые чрез зимнее время всегда без работы, праздно проводят время и чрез то не приобретают ни для себя ни для общества пользы" [14, арк. 6]. Далі невідомий пропонує губернаторові дозволити "... в зимнее время отпускать колодников чтобы они не чувствовали изнурения, местным надежным жителям, под подписные листы, с тем чтобы летом они возвращались, так как летом работа есть" [14, арк. 6].

Цей лист свідчить про активне використання засуджених на різноманітних роботах, більше того, головною метою утримання під вартою були саме праця та заробіток арештантами певних коштів. Саме для цього і створювались робочі будинки. Тут спостерігається в дії один з найважливіших принципів виконання покарань, на нашу думку, притаманних каральному законодавству імперської Росії кінця XVIII ст. – принцип

обов'язкового відшкодування злочинцем завданої шкоди. Виявивши важкі умови утримання засуджених та розуміючи неможливість використання праці арештантів через певні обставини, невідомий чиновник пропонував їх тимчасово звільнити від тюремного утримання. Адже головним при виконанні покарання шляхом поміщення до робочого будинку було не завдати шкоди злочинцеві, а відшкодувати завдані його діями втрати.

Частина документальних матеріалів щодо діяльності Харківських тюремних установ виявлена у Центральному державному історичному архіві у Києві. З цих даних можна зробити висновок, що будівля робочого будинку, де перебували засуджені була двоповерховою. Свідченням цього є рапорт капітана Сейманова, датований 1783 р., про поганий стан дерев'яних сходів "... отчего и происходит опасность" [15, арк. 1].

15 грудня 1795 р. міський городничий доповів правителю Харківського намісництва Ф. І. Кишинському: "... стоящий при остроге в наряде прапорщик Шاپочкин, рапортом донес мне, что в здешней тюрьме в верхнем этаже потолок совсем обветшал и повредился, так что предвидется опасность могущая произойти от падения оногo, и равно и печи там повреждены, так что совсем нет возможности топить. В таком случае 10 печей посредством печника Алексея Чугаева починены, ныне следует заплатить за работу 5 рублей, о чем Вашему Превосходительству донеся" [16, арк. 2].

Таким чином, ми бачимо, що приміщення робочого будинку було досить значним. Зазвичай, у кожній кімнаті була окрема піч, а інколи навіть одна піч опалювала дві кімнати. Тому наявність 10 відремонтованих печей свідчила про досить великі розміри будинку. Також згадується верхній поверх, що підтверджує інформацію про двоповерховий робочий будинок.

При використанні на роботах великої кількості арештантів, для їх охорони використовувались повітові інвалідні команди та військові підрозділи регулярної армії. Так у зв'язку з масовою втечею колодників від караулу Лебединської штатної команди, що відбулася влітку 1785 р., губернатор Д. Норов 20 серпня 1785 р. віддав наказ № 510 про використання солдатів регулярної армії для охорони працюючих колодників та при цьому наказав "... отпускать такое число караульных, чтобы они не могли побегов подобных учинить" [17, арк. 2].

За діяльністю повітових штатних команд, які здійснювали охорону місць ув'язнення, представниками вищих органів державної влади здійснювався досить жорсткий контроль. Так, при проїзді одного з чиновників намісницького правління через Лебедин було виявлено "...что вечером солдаты оной команды спят на завалине" [18, арк. 8]. За вчинені порушення військової дисципліни солдати були піддані тілесному покаранню, а командир повітової команди отримав сувору догану.

Охорону робочого будинку у Харкові здійснювали чини місцевої губерньської роти внутрішньої сторожі. Офіцери призначалися на службу при в'язниці помісячно, а за необхідності до охорони залучались офіцери повітових штатних команд. 10 грудня 1785 р. Харківський городничий доповідав губернатору Д. Норову "...в здешней тюремной избе содержится

немалое число колодників, офіцерів для караулу оной здешней штатной команды состоит только три, при том подпоручик Перепелкин находится при рекрутском наборе, другой прапорщик Глинный к тюрьме не определен, а третий прапорщик Рыбаков, который при упомянутой тюрьме находится безперервно и весьма отягощается” [18, арк. 1]. Саме тоді, за рішенням губернатора, був встановлений помісячний строк перебування чинів повітових штатних команд при Харківських каральних установах.

На початку XIX ст., зважаючи на не чисельний кількісний склад губернської роти, знову виникла проблема охорони в'язниці. 31 березня 1802 р. Харківський городничий Шишкін подав рапорт губернатору А. Артакову, в якому повідомляв, що “...находящиеся при здешней губернской роте прапорщик Рыбаков, прапорщик Уткин просят от всегдашнего содержания ими при Харьковской тюрьме караула освободить и в облегчение им прикомандировать из уездных штатных команд офицеров, как прежде происходило” [18, арк. 1]. Голови повітових міст губернії, отримавши наказ губернатора А. Артакова, повідомили про направлення до Харкова офіцерів штатних команд для охорони в'язниці.

На початку XIX ст. Харківський робочий будинок, створений у 1781 – 1782 рр., продовжив свою діяльність. Опіку з господарчої частини над губернським робочим будинком було доручено Харківському городничому, а з питань безпеки – міському поліцеймейстеру.

На початку XIX ст. продовжилася розробка законодавства щодо діяльності робочих будинків. За указом від 12 травня 1802 р. за крадіжку, здійснену вперше, якщо вартість вкраденого становила від 20 до 100 руб., винний мусив відпрацювати у робочому будинку вказану суму плюс додатково 6 % [19]. Якщо сума перевищувала 100 руб., злочинець карався тілесно різками, при цьому кількість ударів визначав суд.

Але при реалізації цього указу іноді виникали певні колізії. Злочинці, які вкрали на суму близько 100 руб, вважали за краще обмовити себе, заявивши про крадіжку на значно більшу суму, отримати тілесне покарання та залишитись на волі, ніж декілька років вкрадене відробляти у робочому будинку. Головною причиною такої поведінки була низька оплата праці арештантів, яка становила 7 – 8 коп. на добу. Тобто, щоб заробити 80 – 90 руб. колоднику необхідно було працювати 3 – 4 роки.

Зіткнувшись з цим явищем, представники вищих органів влади намагалися вирішити дану проблему. Влітку 1807 р. до всіх губернських правлінь був розісланий наказ зібрати відомості про оплату праці ув'язнених.

Вперше впорядкувати оплату праці засуджених у Слобідсько-Українській губернії запропонував губернатор В. Чертков, який 21 листопада 1784 р. наказав за роботу колодникам нараховувати по 7 коп. на добу. При цьому 5 коп. зараховувалися до штрафної суми, а 2 коп. йшли на харчування колодника. Відповідно до цього указу й сплачувалися кошти. Але на початку XIX ст. ситуація була вже іншою. 19 серпня 1803 р. губернатор А. Артаков віддав наказ нараховувати працюючим в'язням по 12 коп. на добу. При цьому

4 коп. виділялись на харчування, а 8 коп. на поповнення штрафної суми [20, арк. 8].

Влітку 1807 р. городничі повітових міст повідомляли про оплату праці ув'язнених: у Богодухові "...колодники содержатся, полагаая в сутки по 12 коп., причем полагаая 4 коп. на хлеб, а 8 коп. в уплату за работу" [21, арк. 4]. У святкові дні за роботу колодникам нараховувалось по 9 коп. Звичайні, вільнонаймані працівники на подібних роботах отримували від 15 до 25 коп. на добу та при цьому забезпечувалися харчуванням [21, арк. 9]. У Вовчанську, Лебедині та Сумах оплата праці колодників здійснювалася за указом А. Артакова від 19 серпня 1803 р. і становила по 12 коп. на добу [21, арк. 11 – 13].

У Валках робочого будинку не існувало, казенні міські роботи виконувались рідко, тому за вимогами жителів колодників направляли на приватні роботи. При цьому на користь арештантів нараховувалось по 2 руб. на місяць за працюючого чоловіка та 1 руб. на місяць за жінку [21, арк. 10]. У Куп'янську, Ізюмі та Змієві за указом від 19 липня 1736 р. на утримання колодників нараховували по 24 руб. на рік, або по 6,5 коп. на добу [21, арк. 14, 16, 18]. Розглянувши ці повідомлення, губернське правління наказало городничим повітових міст нараховувати на користь працюючих колодників не більше 15 коп. на добу [21, арк. 26].

Через постійні зміни складу охоронців та відсутність належних запобіжних заходів, досить частими були втечі арештантів з міського острогу. 27 вересня 1810 р. Харківський поліцмейстер доповів губернатору про обставини втечі двох колодників. Події відбулися 15 вересня о 12 годині ночі, коли поліцмейстер разом з більшістю чинів поліції перебували на богослужінні в церкві. З міського острогу втекли колодники Іван Неєлов та Микола Марков. Про втечу колодників повідомили мешканці міста, які проходячи вулицею, бачили, як в'язні перелізли через огорожу. Здивування міських жителів викликали дії охоронців острогу, які бачили втікачів, але спокійно за цим спостерігали.

Поліцмейстер відразу прибув до острогу, де виявив "...караульного офіцера Волчанской штатной команды Афанасия Черкасова в хмельном образе, в чем он во взятом объяснении сделал препирательство. Но в том был изобличен показаниями унтер-офицера Венгерова и солдата Жилина, которые показали, что Черкасов напился пьян с содержающимся в остроге майором Деприрадовичем. Кроме того они сообщили, что, когда бежали колодники, Черкасов был послан содержающимся в остроге прапорщиком Григорием Уськовым за горячим вином на 5 копеек, а после возвращения отдал оное Уськову" [22, арк. 1].

Крім того було виявлено, що в'язні, які утримувались у кайданах, дуже легко їх знімали. Найбільше занепокоєння поліцмейстера викликали факти майже вільного виходу колодників за милостиню. Під час втечі колодників охоронці бачили їх, але вважаючи, що вони йдуть до міста просити милостиню, не зупинили їх. Дії міського поліцмейстера були жорсткими. Декілька чинів штатної команди, які охороняли острог, були заарештовані.

Командир охоронців Черкасов також опинився під арештом, та був на вимогу поліцмейстера поміщений в одну камеру разом з майором Деприрадовичем, з яким він пиячив під час служби [22, арк. 3].

Для встановлення певного порядку діяльності чинів охорони в'язниці, губернським правлінням у 1816 р. була розроблена інструкція. В інструкції закріплювались обов'язки чинів охорони тюремної установи, встановлювалась письмова форма документа, необхідного для поміщення чи переведення певної особи з чи до в'язниці. Було встановлено декілька норм режимного порядку, які регулювали ключову обставину виконання покарання: постійний нагляд, спрямований на недопущення втеч. Відносно умов утримання арештантів зверталася особлива увага на чистоту та недопущення пожеж.

Показовою була норма про заборону паління та вживання алкоголю в тюремній установі. Відправлення до в'язниці розглядалося як важке покарання, тому будь-які пом'якшуючі обставини не допускалися [23, арк. 3].

1818 р. інструкція була значно розширена та доповнена [23, арк. 5 – 8 зв.]. В інструкції 1818 р. обов'язки чинів охорони в'язниці та обставини діяльності тюремних установ були визначені більш чітко. Було додатково встановлено заборону випускати з острогу для збирання милостині важливих арештантів, а відносно самого процесу збору встановлені нові правила. При цьому головна увага була зосереджена на діях охоронців, адже саме від їх належного виконання службових обов'язків залежало успішне здійснення процесу покарання. Після повернення з міста арештантів обов'язково уважно оглядали, всі зібрані кошти чи продукти харчування записувалися до спеціальної книги. Використання грошей здійснювалося під контролем міського поліцмейстера. Зібраний хліб через арештантського старосту розподілявся між ув'язненими “уравнительно”, тобто порівну.

В інструкції була встановлена норма щодо письмової реєстрації кількості арештантів та обставин їх подальшого утримання, введена норма про обов'язкове повідомлення губернатора та міського поліцмейстера при надзвичайних подіях. Було встановлено право губернського прокурора відвідувати тюремні установи та отримувати необхідну інформацію, тобто чітко вибудовувалася система службового підпорядкування та контролю.

З Харківськими місцями ув'язнення пов'язано важливе законодавче рішення, дія якого була розповсюджена на тюремні заклади всієї Російської імперії. У червні 1820 р. з Харківського острогу чиновником Слобідсько-Української Палати карного суду колезьким регістратором Братчиковим, який керував діяльністю острогу, був незаконно випущений із в'язниці один з колодників. Ця подія могла б бути пояснена звичайним незнанням Братчиковим правил функціонування тюремних закладів. Але ситуація була значно складнішою. Чиновник суду знаходився у острозі не як посадова особа, а як арештант. Він був заарештований за пияцтво і, вже перебуваючи в острозі, отримав повноваження арештантського старости. Звичайно, у чинів місцевої адміністрації він викликав більше довіри, ніж інші арештанти. Але довіряти йому право випускати з острогу арештантів було визнано Сенатом незаконним [24].

Сенатом було прийнято рішення у подальшому не допускати призначення наглядачами осіб з числа арештантів. Наглядачами острогів мали бути винятково поліцейські чиновники.

Інформація про діяльність Харківського робочого будинку у 1820 – 1840-х рр. автором не виявлена. Можливо це пов'язано зі створення у місті протягом 1820 – 1822 рр. Харківського тюремного замку – першої кам'яної в'язниці міста, а як наслідок обмеженням чи можливо припиненням функціонування робочого будинку.

Підсумовуючи, слід відзначити, що робочий будинок – губерньська каральна установа займала ключове положення у процесі функціонування системи органів виконання покарань на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Харківський робочий будинок був найбільшою та, у порівнянні з повітовими місцями ув'язнення, найкраще влаштованою каральною установою губернії.

Виникнення в українських губерніях мережі імперських каральних установ було пов'язано з остаточним входження цих територій до складу Російської держави та поширенням імперського карального законодавства.

Законодавчою основою створення каральних установ стали закони від 3 квітня 1781 р. “О суде и наказании за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях” та закон від 12 травня 1802 р. щодо регулювання покарань дрібних злочинців.

Харківський робочий будинок підпорядковувався Приказу громадської опіки, який, у свою чергу, був структурним підрозділом губерньського правління. Оскільки будинок був розташований на території міста, то він також підпорядковувався у господарчому відношенні міському городничому, а з питань безпеки – міському поліцмейстеру та командиру губерньської роти внутрішньої сторожі. Охорону губерньського робочого будинку здійснювали чини повітових команд та з 1806 р. чини губерньської роти внутрішньої сторожі.

Діяльність такого значного карального закладу, яким був робочий будинок, підштовхнула місцеве чиновництво до створення інструкцій, які регламентували ключові аспекти внутрішнього життя установи.

Також на початку XIX ст. надзвичайно гостро постало питання введення спеціалізованої посади тюремного чиновника, який мав нести повну відповідальність за діяльність губерньського робочого будинку.

Комплекс проблем, виявлений у дослідження, дозволяє зробити висновок про певну невідповідність розвитку каральної системи імперії. Загальний, досить високий рівень законодавчого регулювання, на регіональному рівні втілювався за чисельних обмежень та недоліків. Аналізуючи діяльність губерньського робочого будинку, варто зробити висновок про те, що це був лише початковий етап формування пенітенціарної системи Харківської губернії. У подальшому актуальним є дослідження інших складових пенітенціарної системи Харківської губернії: повітових каральних установ, новостворених закладів: губерньського тюремного замку та Харківської арештантської роти цивільного відомства.

Список літератури: **1.** Гернет М. Н. История царской тюрьмы: В 5 т. / М. Н. Гернет.– М., 1961. – Т. 2; **2.** Россихин В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005; **3.** Неалов О. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутр. справ: 12.00.01. – Х., 2003; **4.** Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. / Д. И. Балагей, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т. 1; **5.** Лейбфрейд А. Ю. Харьков от крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 2001; **6.** Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К., 1991; **7.** Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины / А. Г. Слюсарский. – Х., 1963; **8.** Мачулин Л. И. История тюремного Харькова (1668 – 1917 гг.) / Л. И. Мачулин. – Х., 2005; **9.** Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПЗС). – Собр. I. – Т. 20. – № 14392; **10.** Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні / Ф. Я. Ступак. – К., 2002; **11.** ПСЗ. – I собр. – Т. 20. – № 14357; **12.** ПСЗ. – I собр. – Т. 21. – № 15147; **13.** ПСЗ. – I собр. – Т. 21. – № 15486; **14.** Центральний державний архів України у Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 689; **15.** ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 828; **16.** ЦДАК – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2560; **17.** ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1286; **18.** ЦДАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1287; **19.** ПСЗ. – I собр. – Т. 37. – № 28375; **20.** Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області). – Ф. 3. – Оп.6. – Спр. 66; **21.** Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 13. – Спр. 91; **22.** Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 256; **23.** Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 38. – Спр.92; **24.** ПСЗ. – I собр. – Т. 37. – № 28375.

Поступила в редколлегию 06.03. 12